

УДК 911.3

Пилипенко І.О.

Концепт периферії як елементу геопростору у суспільно-географічних дослідженнях

Постановка проблеми. Сучасні теорії та концепції суспільної географії в Україні переважною більшістю спрямовані на вирішення проблем регіонального розвитку. Під час аналізу просторової диференціації суспільного простору завжди підходять до проблеми глибокого вивчення та оцінки внутрішнього природного, економічного, наукового, трудового потенціалів кожного регіону. Під час таких досліджень виявляється універсальний характер моделей типу "центр-периферія" для опису поляризації географічного простору і окремих його компонентів.

Оскільки держава визнає недостатній рівень інвентаризації власних ресурсів розвитку та засадами регіональної політики стимулює регіональні дослідження, то наукове вивчення суспільно-географічних периферій постає одним з актуальних задач суспільної географії, особливо зважаючи на недостатній рівень уваги з боку вітчизняних науковців щодо питань формування і розвитку периферії у широкому розумінні, а не тільки з огляду на процеси депресивності, властиві, як правило периферійним територіям. Актуальність дослідження зумовлена дефіцитом пропозицій з боку суспільної географії щодо вирішення проблем планування території та удосконалення адміністративно-територіального устрою у периферійних регіонах, обґрунтування найбільш ефективних напрямів природокористування і соціально-економічної діяльності, розробки засад регіональної політики на мезо- та мікрорівні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Усвідомлення необхідності дослідження суспільно-географічних периферій спрямовує на визначення власне концепту периферії, оскільки академічний аналіз літературних, електронних джерел суспільно-географічної, політичної, соціально-економічної інформації переконливо демонструє багатозначність у трактуванні понять центр, периферія, периферійність тощо. Найбільш масштабні дослідження, присвячені аналізу понять і термінів, що зустрічаються у понятійно-концептуальному полі системи «Центр-Периферія» містяться у роботах вітчизняних, російських і зарубіжних дослідників. Разом з тим, маючи у наявності численні приклади використання понять і ознак «периферія», «периферійність», «периферійний» [6, 9, 14, 16 тощо], як правило не зустрічаємо чіткого їх визначення.

Зважаючи на це, **метою** дослідження стало визначення структури і функцій концепту периферії, аналіз наявного досвіду у його визначеннях вітчизняними і

зарубіжними вченими.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під концептом (від лат. *conceptus* – думка, поняття) розуміють змістовне значення імені, тобто зміст поняття, що існує у певній мові й культурі, об'єм якого є предмет (денотат) цього імені [18, с. 625]. У вітчизняній географічній науці ще на жаль недостатньо використовуються прийоми роботи з концептами. Одне з найбільш масштабних досліджень, присвячених аналізу понять і термінів соціально-економічної географії знаходимо в роботі Алаєва Е.Б. [1], серед сучасних українських географів суспільників багато уваги питанням термінування приділяють А.П. Голюков, В.О. Дергачов, Я.Б. Олійник, М.Д. Пістун, А.В. Степаненко, О.Г. Топчієв, О.І. Шаблій тощо. В їх працях [5, 7, 13, 15, 19, 20] знайшли своє відображення численні концепти суспільної географії та суміжних наук.

Разом з тим, як вже зазначалося, у дослідженнях, що оперують поняттями і ознаками «периферія», «периферійність», «периферійний», як правило немає чіткого їх визначення. З одного боку, це звісно свідчить про певну багатофункціональність цих понять (їх вдало використовують не тільки у географічних, але і у економічних, соціальних, політичних науках), а з іншого боку – про незрілість теорій та концепцій досліджень суспільно-географічної периферії. Зважаючи на зазначене, дослідження понятійно-концептуального апарату периферії є, на наш погляд, актуальним.

У найбільш загальноновживаному варіанті під периферією (з грец. – *periphereia* - окружність) розуміють місцевості, віддалені від центру, окраїни [4, Т. 19, с. 420], або зовнішню, віддалену від центру частину будь-чого [18, с. 989]. Е.Б. Алаєв, проводячи системологічні зіставлення [1, с. 74-76] підводить до висновку, що периферія є частиною географічного таксону, що протистоїть ядру як просторовому поєднанню вузлів, центрів, вогнищ і фокусів суспільної діяльності зі зворотною функціональною залежністю. А.П. Голюков та ін. [5, с. 41], не надаючи визначення периферії, наводять лише суспільно-географічне визначення ядра, під яким розуміють ділянку таксону, де в найбільшій мірі (з найбільшою густотою, інтенсивністю) проявляються його ознаки і яка концентрує максимум інформації про таксон.

У відомих російських дослідників центро-периферійних систем [6] периферія розглядається перш за все як антипод ядра в усіх аспектах – ресурсному, політичному, економічному тощо. Зауважимо, що активність досліджень систем типу «Центр-Периферія» в Росії загалом значно вища, ніж в Україні, що пояснюється, на нашу думку, специфічними геополітичними векторами розвитку, значною площею території зі значними контрастами у ресурсному, демографічному, соціально-економічному розвитку і, відповідно, загостренням проблем територіальної нерівності окремих регіонів. Разом з тим, в роботах російських вчених проблеми центру та периферії розглядаються, як правило, на глобальному [11, 17] та національному рівнях [6, 9]. Так, Мироненко М.С., аналізуючи просторову структуру світового господарства, дає вузьке, суто «прикладне» визначення периферії як більшості країн, що розвиваються, переважно з сировинним типом експорту та низькими технологіями виробництва. В роботі Скопіна О.Ю. [17, с. 41] запропоновано аналіз потоків речовини, техніки, населення, біоречовини, сировини та енергії між територіями з різним рівнем розвитку вертикальної структури, що призводить до формування певної територіальної структури (рис. 1).

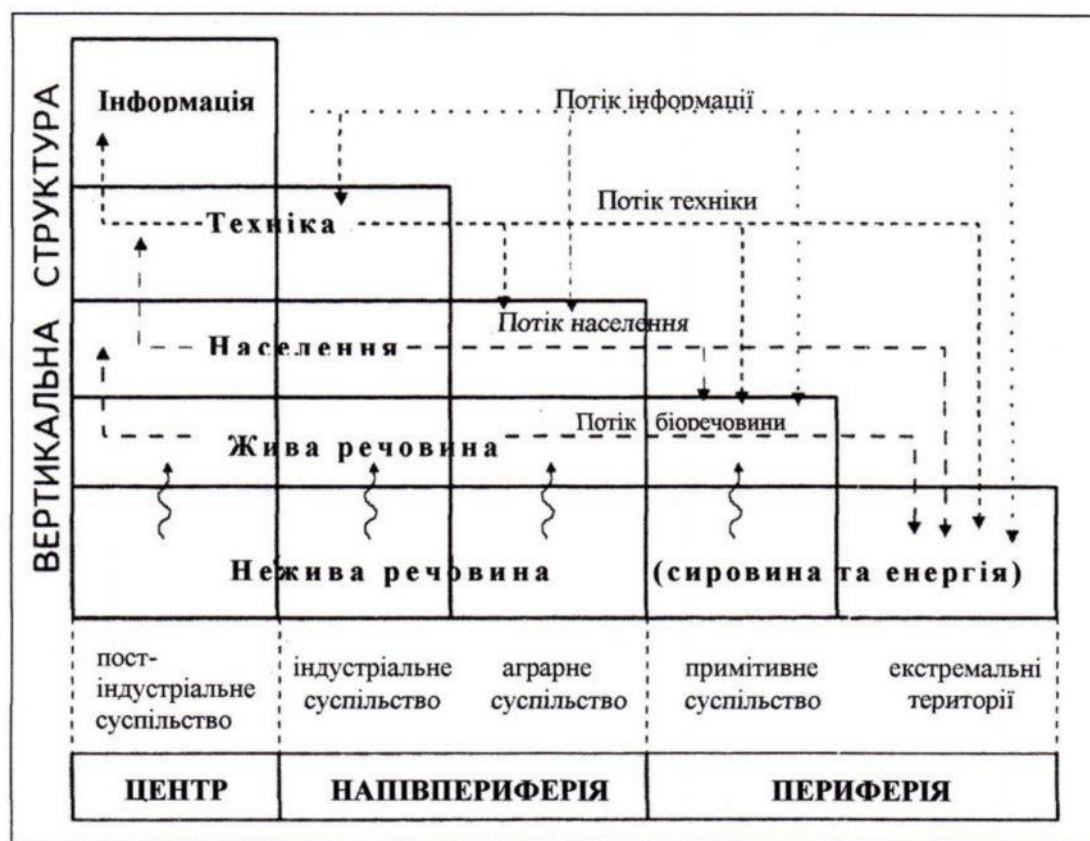

Рис. 1. Горизонтальна структура глобальної системи (за [17]).

Відповідно до просторових відмін у розподілі та взаємодії неживої природи, живої природи, суспільства і техносфери, автор виділяє у якості елементів горизонтальної структури глобальної системи Глобальний центр, Глобальну Напівпериферію і Глобальну периферію. Під такою глобальною периферією розуміються райони з екстремальними природними умовами, які обмежують можливість існування живої природи (полярні райони, високогір'я, пустелі тощо) або райони з розвинутою геоматерією у формі живої природи, але в яких є обмеження для розвитку суспільства (наприклад, райони екваторіальних та бореальних лісових масивів). Така Глобальна Периферія використовується або у якості стратегічного ресурсного резерву у наукових дослідженнях і спостереженнях (наприклад, Антарктида), або як джерело біоресурсів, сировинних ресурсів, генетичного потенціалу тощо.

Разом з тим, на нашу думку, таке глобальне розуміння центрально-периферійних відношень, акцентує увагу виключно на природних передумовах формування периферії як елементу геопростору, проте суспільно-географічне тлумачення цього концепту має враховувати можливість його застосування в різних галузях географічної науки загалом і суспільно-географічної зокрема.

Цікавим є бачення концепту периферії у роботах Володимира Каганського [9], який обґрунтовує доцільність використання альтернативної схеми «Центр – Провінція - Периферія – Границя» на противагу класичній дихотомії «Центр - Периферія». В його роботі периферія – залежна окраїна, місце вирішення завдань інших елементів і системи в цілому, ресурсна база. Простір периферії, як відмічає

автор, привласнено, а не освоєно, задано зовні. Така думка вважається нам слушною, оскільки дійсно у більшості випадків периферія не є самодостатньою, не має відповідних важелів для саморозвитку і тому стає додатком центру у виконанні різноманітних функцій. Територія периферії характеризується Каганським В. такими відмінними рисами:

- нескладна й фрагментарна територіальна організація;
- основна функціональна ознака – наявність окремих, ізольованих фізично (дистанційно) вогнищ суспільної діяльності, які пов'язані тільки із зовнішніми центрами;
- периферія центрована, є один характерний напрямок "центр - периферія";
- вирішальний фактор диференціації – відстань до центра;
- рідкі деревоподібні транспортні мережі;
- основний вид діяльності – експлуатація ресурсів, використовуваних як невідтворювальні (причому ресурсом є й сама територія (площа), тому периферія може бути екстенсивно насичена);
- постійного місцевого населення немає, периферія не є культурним ландшафтом у вузькому змісті внаслідок низького рівня освоєння, низької насиченості елементами життєдіяльності суспільства

У роботах відомої російської дослідниці сільського господарства Нефедової Т.Г. [12] зустрічаємо використання термінів «передмістя», «напівпериферія», «периферія», за допомогою яких характеризуються внутрірегіональні відмінності у сільському господарстві Нечорнозем'я Росії. До речі, такий підхід використання центр-периферійних моделей для опису просторової поляризації порівнянний з поглядами автора щодо можливостей їх застосування для аналізу просторової неоднорідності на усіх рівнях – від локального і регіонального до національного і глобального [14].

Для зарубіжних дослідників більш характерним є використання концепту периферії в контексті геополітичних та гео економічних досліджень. Зокрема, можна відзначити теорію серцевинного ареалу Г. Макіндера, концепцію Rimland Ніколаса Спайкмена (в якій, до речі, саме периферії відводиться головна роль у становленні світової держави) [3, с. 231], концепцію центр-периферійного розвитку Світ економіки І. Валлерстайна і Ф. Броделя [11, с. 97], модель «Центр-Периферія» Дж. Фридмана [10, с. 25-26] – модель політики регіонального розвитку, що передбачає взаємодію центральних і периферійних районів, а також домінування центра. Французька школа використовує модель «Центр-периферія» для аналізу поліцентричної форми організації урбанізованих ареалів [16].

В українській мові і науці, на жаль, імовірно єдиний серед європейських мов, концепт периферії більшою мірою використовується на побутовому рівні, а в науковій літературі все частіше стає ознакою депресивності [2, 8] з огляду на сучасні кризові явища у суспільстві. Загальноприйнятим є метафоричне використання концепту, особливо в останні роки.

У формуванні концепту периферії величезну роль відіграли сфери геополітики й гео економіки. Гео економіка привнесла у розуміння периферії ознак економічної депресії – звідси визначення периферії як геопростору депресивного розвитку. Геополітика розширила концепт периферії як поняття, що означає частину політичного простору або країну, які є суб'єктом геополітичних процесів, які підпорядковуються, спрямовуються геополітичним центром. Значний внесок соціології у формулювання концепту периферії, який полягає у психологізації та

наділенні його символічним змістом.

Отже, підсумовуючи наведений матеріал відзначимо, що полісемія концепту периферії є відмінною рисою всіх напрямків географічних досліджень.

Семантичний аналіз концепту «периферія» демонструє наявність декількох основних змістових компонентів (шарів), які характеризують його використання у відповідних значеннях в різних сферах науки і життєдіяльності суспільства (табл. 1).

Таблиця 1.

Структура концепту «периферія»*

Змістові компоненти	Значення	Сфера вживання
Територіальний	місцевість (частина регіону, країни, району тощо)	Географія, регіональна економіка
Геометричний	віддаленість від центру	Математичні науки, географія
Економічний	Рівень розвитку	Регіональна економіка, економетрія
Соціальний	Місцеві організації як складова або розгалуження центральних	Керівництво, адміністративні ресурси, державне управління
Політичний	Активність, рівень та вектор впливу	Геополітика, державне управління
Побутовий	частина будь-чого, що виконує допоміжні функції	Повсякденний побут (наприклад, техніка)

*Складено Пилипенком І.О.

Аналіз цього матеріалу та проведення дослідження концепту периферії дозволяє автору визначити *суспільно-географічну периферію* як частину суспільного простору, в межах якого швидкість суспільно-географічних процесів мінімальна або їх вектор не співпадає з вектором розвитку ядер суспільного життя. Додамо, що до таких ядер відносяться перш за все великі та середні міста.

Натомість, *суспільно-географічний центр* розуміється нами як частина суспільно-географічного регіону, яка має функціональні зв'язки зі своєю базою розвитку (перш за все, периферією) і, на відміну від інших частин регіону, виділяється суспільною атрактивністю, високою концентрацією суспільних процесів і явищ, які постійно ускладнюються. Крім того, важливою властивістю Центру є відповідність його ознак спеціалізованим відрізняючим рисам (ознакам) геотаксонів або геосистем об'єктивного або суб'єктивного характеру.

Висновки. Запропоноване дослідження дає змогу стверджувати, що питання дослідження периферії та периферійності мають бути позиціоновані у колі суспільно-географічних наук з огляду на такі положення:

1. Периферія як територія за системно-структурними ознаками цілком відповідає визначенню географічного об'єкту, під яким розуміємо [1, с. 52] природне або антропогенного цілісне та відносно стабільне утворення в межах географічної оболонки, що характеризується певним географічним положенням та участю у формуванні або зміні геосистем. Зважаючи ж на наявність у більшості випадків суспільної компоненти у периферійних територіях, такі географічні об'єкти безумовно є об'єктами дослідження суспільно-географічної науки. Зауважимо, що периферійність як стан, відношення, фактор теж є об'єктом суспільно-географічного дослідження з огляду на значну участь суспільства у процесах поляризації геосуму.

2. Наявність центру та периферії фактично у будь-яких суспільних і

територіальних явищах і процесах є основою формування класичного предмету географічної науки – «відмін від місця до місця».

3. Периферія як територія і периферійність як властивість найбільш притаманні географічному простору, зважаючи на значну територіальну диференціацію перш за все природної основи життєдіяльності суспільства – природних умов і ресурсів.

4. Одна з фундаментальних суспільно-географічних категорій – категорія суспільно-географічного положення виявляється нерозривно пов'язаною з явищами поляризації географічного простору, наслідком яких і є формування периферій різних типів, генези, ієрархічних рівнів тощо.

5. Багато вимірність цих понять, наявність декількох змістових аспектів периферії та периферійності (в складових тріади «Природа – Населення – Господарство») виставляє специфічні вимоги до суб'єктів досліджень, які на основі відповідної базової підготовки змогли б узагальнити та проаналізувати складні, багатоаспектні процеси суспільного розвитку. Саме географи з їх об'єктом дослідження «від геології до ідеології» спроможні виконати таке завдання.

6. Зважаючи на вищезазначене можна говорити про те, що змістові характеристики понять периферії та периферійності відповідають предметно-об'єктній сутності суспільної географії.

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь / Э.Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Барановський М. Методологічні засади аналізу процесів регіональної депресивності / М. Барановський // Часопис соціально-економічної географії : зб. наук. пр. - Харків, 2008. - Вип. 5(2) – С.61-68.
3. Блій Г. Географія: світи, регіони, концепти / Г. де Блій, Пітер Муллер, [пер. с англійськ. Д. Олесевич, О. Олесевич, Н. Стельмах, І. Босак, Передмова та розділ «Україна» О. Шаблій]. – К.: Либідь, 2004. – 740 с.
4. Большая советская энциклопедия (в 30 томах) / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – М.: Советская энциклопедия, 1966-1978.
5. Голіков А. П. Словник-довідник суспільно-географічних термінів / А. П. Голіков, П. О. Черномаз, Н. А. Казакова. – Харків: Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2001. – 48 с.
6. Грицай О. В. Центр й периферія в регіональному розвитку / О. В. Грицай, Г. В. Йоффе, А. Й. Трейвиш. – М.: Наука, 1991. – 168с.
7. Дергачев В. А. Геополитический словарь-справочник / В. А. Дергачев. – К.: КНТ, 2009. – 592 с.
8. Дністрянський М. Периферійність соціального розвитку віддалених депресивних районів України як чинник електоральної активності населення / М. Дністрянський // Вісн. Львів. ун-ту: Сер. географічна. – Львів, 2007. – Вип. 34. – С.83-89.
9. Каганский В. Центр - Провинция – Периферия – Граница / Владимир Каганский // Русский Журнал (Обзоры) – 2004. – Режим доступа до джерела: www.russ.ru/culture/20041026_kag.html
10. Кузнецова О. В. Экономическое развитие регионов: теоретические и практические аспекты государственного регулирования / О. В. Кузнецова. – М.:Эдиториал УРСС, 2002. – 309 с.
11. Мироненко Н. С. Страноведение: теория и методы: Уч. пособие для вузов / Н. С. Мироненко. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 268 с.
12. Нефедова Т. Г. Внутриобластные различия в сельском хозяйстве Нечерноземья / Т. Г. Нефедова // Известия РАН. Сер. География. – 1997. – № 2. – С. 89-98.
13. Олійник Я. Б. Вступ до соціальної географії : навч. Посібн / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К.: Знання, 2000. – 204 с.
14. Пилипенко І. О. Роль центру та периферії у формуванні внутрішньорегіональної територіальної диференціації (на прикладі Херсонської області) // Географія і сучасність. Зб. наук. пр. Нац. пед. ун-ту ім. Драгоманова. – К.: Вид-во Націон. пед. ун-ту ім. Драгоманова, 2009. – Вип.10 (20). – С. 56-59.
15. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії / М. Д. Пістун. – К.: Либідь, 1996. – 231 с.
16. Сен-Жюльєн Г. Полицентризм и градиент "центр-периферия" в зоне влияния Парижа / Г. Сен-Жюльєн / Крупные города и вызовы глобализации [Под ред. В.А. Колосова и Д. Эккерта]. – Смоленск, 2003. – с. 139-152
17. Скопин А. Ю. Введение в экономическую географию: Базовый курс для экономистов, менеджеров, географов и регионоведов: Учеб. для студ. высш. учеб. завед. / А. Ю. Скопин. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 272 с.
18. Советский энциклопедический словарь. / [Гл. ред. А. М. Прохоров]– Изд. 4-е. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 1600 с.
19. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: підручник для

студентів географічних спеціальностей вищих навчальних закладів / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2009. – С. 366 **20**. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії / О. І. Шаблій. – Львів: Вид. центр ЛНУ, 2003. – 744 с.

In article definition of concept of periphery in socially-geographical researches is offered. Substantial characteristics of concept of periphery are opened, the structure of concept is opened and the analysis of its use in domestic and foreign researches is offered.